

Δέσπω Ιωάννου-Βασιλείου

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΗΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΗΣ

Εκ πρώτης όψεως η εικόνα της Πεντηκοστής φαίνεται να περιγράφει ένα ιστορικό γεγονός. Η εικόνα σε αντιδιαστολή με τη φυσιοκρατική ζωγραφική δεν εμμένει στην επιφάνεια.¹ Όλες οι εικόνες του Δωδεκάορτου ξεδιπλώνουν δειλά όλο το νήμα της αναδημιουργίας του ανθρώπου και της φύσης μέσα από την άπειρη αγάπη του Θεού.²

Η εικόνα της Πεντηκοστής είναι μεστή σε δογματικές αλήθειες. Συμπεριλαμβάνει μηνύματα που είναι διάσπαρτα σε όλες τις άλλες εικόνες του Δωδεκάορτου. Μπορεί κανείς να προσεγγίσει την εικόνα από Θεολογικό, Τριαδολογικό, Χριστολογικό, Εκκλησιολογικό, Εσχολογικό, Σωτηριολογικό δόγμα.³ Ο πιστός όταν μυηθεί σε αυτόν τον ανεκτίμητο θησαυρό της Ορθοδοξίας, ανοίγει μπροστά του ένα παράθυρο στην αιωνιότητα και κατανοεί την ανυπέβλητη αγάπη της θείας οικονομίας στον άνθρωπο.

Ο αγιογράφος κατατοπίζει το θεατή αναγράφοντας τον τίτλο της εικόνας «Πεντηκοστή» ή κάποιες φορές «Η κάθοδος του Αγίου Πνεύματος».⁴ Και οι δύο τίτλοι έχουν βαθύ θεολογικό μήνυμα. Πε-

1. Σύμφωνα με τον Michel Quenot πρωτότυπο για την εικόνα της Πεντηκοστής απέτελεσαν έργα τα οποία παρουσιάζουν τους σοφούς φιλοσόφους να κάθονται σε ημικύκλιο. Ο Χριστιανισμός πήρε αυτά τα πρότυπα και τα μετέτρεψε, ώστε να εξυπηρετήσει τα μηνύματά του. Βλ. Michel Quenot, *Η εικόνα, θέα της Βασιλείας*, μτφρ. Σταύρος Γιαγκάζογλου, Κατερίνη: Τέρτιος, 1988, 19.

2. Βλ. Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η θεολογία της εικόνας στην Ορθόδοξη Εκκλησία*, μτφρ. Σπυρίδων Μαρίνης, Αθήνα: Αρμός, 1998, 675.

3. Βλ. Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η θεολογία της εικόνας στην Ορθόδοξη Εκκλησία*, 668.

4. Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η εικόνα στο φως της ορθόδοξης ερμηνείας*, μτφρ. Σπυρίδων Μαρίνης, Αθήνα: Νεκτάριος Δ. Παναγόπουλος, 1999, 166.

Η Πεντηκοστή, Καθολικό Ιεράς, Βασιλικής και Σταυροπηγιακής
Μονής Αγίου Νεοφύτου, Πάφος.

νήντα μέρες μετά την Ανάσταση του Χριστού ή δέκα μέρες μετά την Ανάληψή του συνέβηκε το γεγονός της Πεντηκοστής. Έτσι δικαιολογείται και ο τίτλος του γεγονότος. Πέρα όμως από τη χρονική δικαιολόγηση δίνει θεολογικά άλλη προοπτική. Σύμφωνα με την εβραϊκή σημειολογία ο αριθμός επτά δηλώνει την ολότητα, την τελειότητα. Π.χ. ο Θεός έφτιαξε τον κόσμο και αναπαύτηκε την έβδομη μέρα. Τόσο πολύ οι Εβραίοι θεωρούσαν σημαντικό τον αριθμό επτά, ώστε τον πολλαπλασίαζαν με τον εαυτό του δίνοντας το αποτέλεσμα σαράντα εννέα. Έτσι μετά το γεγονός του εβραϊκού Πάσχα γιόρταζαν το γεγονός της συγκομιδής των πρώτων γεννημάτων της φύσης και της παράδοσης του Νόμου στον Μωυσή στο Σινά.⁵ Με την επιφοίτηση του Αγίου Πνεύματος οι δέκα εντολές πληρώνονται στην Εκκλησία, αφού υπερισχύει η άγραφη πλέον εντολή της αγάπης. Ο αριθμός σαράντα εννέα συμπληρώνεται από τον αριθμό ένα, φανερώνοντας την ανάπλαση και αναδημιουργία του κόσμου. Έτσι ο άνθρωπος μεταβαίνει στην εσχατολογική προοπτική της όγδοης ημέρας. Της ημέρας όπου ο άνθρωπος μπορεί να προγεύεται την εσχατολογική κατάσταση, αν ο ίδιος ελεύθερα μετέχει στη χάρη και στον αγιασμό του Αγίου Πνεύματος.

Η επιγραφή «Η κάθοδος του Αγίου Πνεύματος» παραπέμπει και σε μια άλλη εικόνα της καθόδου του Χριστού στον Άδη. Με την κάθοδο του Υιού και του Αγίου Πνεύματος στον κόσμο της φθοράς φανερώνεται η πλήρης συγκατάβαση του Τριαδικού Θεού για τη σωτηρία του ανθρωπίνου γένους. Ο Χριστός καταλύει με το θάνατό του το θάνατο και με την κάθοδό του στον άδη συντρίβει τα σκοτάδια του αδιέξοδου. Το Άγιο Πνεύμα κατεβαίνει πλέον στον κόσμο για να οδηγήσει τους ανθρώπους στην αλήθεια, να τους φωτίσει. Παίρνοντας ο άνθρωπος τα δώρα του Αγίου Πνεύματος μπορεί να αξιοποιήσει ευσυνείδητα και εύστοχα το «κατ' εικόνα» έχοντας ως κατ' εξοχήν προτεραιότητα στη ζωή του και προορισμό το «καθ' ομοίωσιν».⁶

5. Βλ. Χρήστος Γκότσης, *Ο μυστικός κόσμος των βυζαντινών εικόνων*, Τόμος Α', Αθήνα: Αποστολική Διακονία, 1995, 106.

6. Βλ. Λεωνίδα Ουσπένσκυ, *Η εικόνα στο φως της ορθόδοξης ερμηνείας*, 171-172.

Σύμφωνα με τις *Πράξεις των Αποστόλων* το πλήθος, ενώ γιόρταζε στα Ιεροσόλυμα την εβραϊκή Πεντηκοστή, είδε μια πύρινη σφαίρα να περνά ανάμεσά τους και άκουσε ένα παράξενο βουητό. Περίεργοι ακολούθησαν τη σφαίρα και είδαν, σαν σε πυροτέχνημα, να σπάει η σφαίρα πάνω από το σπίτι στο οποίο βρίσκονταν οι μαθητές του Χριστού. Στο υπερώο οι μαθητές κάθονταν μαζί με άλλους κρυφούς μαθητές και γυναίκες μαθήτριες του Χριστού «ομοθυμαδόν» (*Πράξ.* 1:14) και περίμεναν να εκπληρωθεί η υπόσχεση που έδωσε ο διδάσκαλός τους λίγο πριν την Ανάληψη.

Στην εικόνα παρουσιάζεται ο Θεός που γίνεται προσιτός στον άνθρωπο με τις ενέργειές του.⁷ «Ἡμεῖς δ' ἐκ τῶν ἐνεργειῶν γνωρίζειν λέγομεν τὸν Θεὸν ἡμῶν, τῇ δὲ οὐσίᾳ αὐτῇ προσεγγίζειν οὐχ ὑπισχνούμεθα. Αἱ μὲν γὰρ ἐνεργεῖαι αὐτοῦ πρὸς ἡμᾶς καταβαίνουν, ἡ δὲ οὐσία αὐτοῦ μένει ἀπρόσιτος», αναφέρει ο Μέγας Βασίλειος.⁸ Οι μαθητές παίρνουν δίκαια και ισάξια τη χάρη του Αγίου Πνεύματος με τις πύρινες γλώσσες. Μετά την κάθοδο του Αγίου Πνεύματος, συνεχίζεται στο διηνεκές η ζωοποιός χάρη του στον κόσμο. Προσφέρεται δίκαια και ισότιμα ως δώρο και χάρη σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή και σε οποιονδήποτε. Οι μαθητές μετέχουν των ενεργειών του Θεού,⁹ χωρίς αυτό να είναι ανασταλτικός παράγοντας στην προβολή της προσωπικότητας και της ιδιομορφίας του καθενός. Η χάρη του Αγίου Πνεύματος δεν καταστρέφει και δεν εξαφανίζει τις ιδιαιτερότητες κάθε ξεχωριστής προσωπικότητας.¹⁰ Αντίθετα η διαφορά προάγει την ποικιλία και φέρνει την ενότητα.¹¹ Εδώ έγκειται και μια βασική διαφορά του Χριστιανισμού από διάφορες πολυθεϊστικές

7. Βλ. Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η θεολογία της εικόνας στην Ορθόδοξη Εκκλησία*, 635.

8. Μέγας Βασίλειος, *Επιστολαί*, 234, PG 32, 868.

9. Βλ. Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η εικόνα στο φως της ορθόδοξης ερμηνείας*, 183.

10. Βλ. Κάλλιστος Γουέαρ, *Ο ορθόδοξος δρόμος*, μτφρ. Μαρία Πάσχου, Αθήνα: Επτάλοφος, 2001, 111.

11. «Κατά τον διαμερισμόν των πυρίνων γλωσσών, εκάλεσε το παν εις ενότητα, ίνα εν ομονοία δοξάζομεν το Πνεύμα το Άγιον». Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η εικόνα στο φως της ορθόδοξης ερμηνείας*, 185.

θηρησκείες.¹² Ο Ινδουισμός και ο Βουδισμός θεωρούν ότι φτάνουν στην τέλεια κατάσταση, μόνο όταν γίνουν ένα με τη θεϊκή ουσία. Μετέχοντας της ουσίας γίνονται θεοί, εξαφανίζεται η προσωπικότητά τους, αφού απορροφάται η ανθρώπινη φύση από τη θεϊκή. Στην εικόνα της Πεντηκοστής γίνεται ξεκάθαρος ο διαχωρισμός της θείας ουσίας, η οποία είναι αμέθεκτη και απρόσιτη¹³ στον άνθρωπο και στην κατά δύναμη μετοχή του ανθρώπου στις θείες ενέργειες.¹⁴ Το άκτιστο φως δωρίζεται σε όλους και χρησιμοποιείται από τον καθένα κατά το μέτρο των πνευματικών του δυνατοτήτων. Αυτές τις πνευματικές δυνατότητες οφείλει ο ίδιος ο άνθρωπος να τις αναπτύξει και να τις αξιοποιήσει προς την κατεύθυνση της μεταμορφωτικής προοπτικής.¹⁵ Αυτό εξάλλου φανέρωσε και ο Χριστός στους μαθητές του Πέτρο, Ιάκωβο και Ιωάννη όταν ανέβηκαν στο όρος Θαβώρ. Ο Χριστός αποκάλυψε ότι ήταν η πηγή του φωτός και ο κάθε μαθητής¹⁶ δέχτηκε τόσο φως, όσο άντεχαν τα πνευματικά του μάτια. Σύμφωνα και με τον Άγιο Γρηγόριο Παλαμά «μεταμορφοῦται τοῖνυν, οὐχ ὁ οὐκ ἦν προσλαβόμενος, ἀλλ' ὄπερ ἦν τοῖς οἰκείοις μαθηταῖς ἐκφαινόμενος, διανοίγων τούτων τὰ ὄμματα».¹⁷

Η εικόνα είναι πλημυρισμένη από το θείο φως. Οι απόστολοι φέρουν στα κεφάλια τους φωτοστέφανα, γιατί αποδέχονται τη χάρη του Αγίου Πνεύματος. Το φως δεν είναι αποτέλεσμα εξωτερικό. Το χρυσό από τη φύση του είναι ξένο ως προς τα γήινα χρώματα.¹⁸

12. Βλ. Philip Sherrard, *Το ιερό στη ζωή και στην τέχνη*, μτφρ. Ιωσήφ Ροηλίδης, Αθήνα: Ακρίτας, 1994, 17.

13. Βλ. Philip Sherrard, *Το ιερό στη ζωή και στην τέχνη*, 9.

14. Με την κάθοδο του Αγίου Πνεύματος, η Τριαδική Θεότητα γίνεται προσιτή: «Ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ γνώσεσθε ὑμεῖς ὅτι ἐγὼ ἐν τῷ πατρὶ μου καὶ ὑμεῖς ἐν ἐμοὶ καὶ ἐγὼ ἐν ὑμῖν». *Ιω.* 14:20.

15. Βλ. Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η θεολογία της εικόνας στην Ορθόδοξη Εκκλησία*, 187.

16. «Ο αγιασμός του Αγίου Πνεύματος δεν δόθηκε σε ένα πρόσωπο μέσω άλλου, αλλά άμεσα στο καθένα ως μέλος της Εκκλησίας». Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η εικόνα στο φως της ορθόδοξης ερμηνείας*, 194.

17. Γρηγόριος Παλαμάς, *Λόγος υπέρ των ιερών ησυχάζόντων*, PG 150, 1232.

18. Βλ. Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η θεολογία της εικόνας στην Ορθόδοξη Εκκλησία*, 634.

Είναι η ενέργεια του Θεού, που ξεχειλίζει μέσα από το μεταμορφωμένο άνθρωπο.¹⁹ Όταν ο άνθρωπος φωτιστεί, γίνει κατοικητήριο του Αγίου Πνεύματος, δεν μένει στην αφάνεια αλλά το θείο φως εκδηλώνεται και εκπέμπεται σε όλες τις πτυχές της ζωής του, φωτίζοντας το δρόμο και άλλων συνανθρώπων του. Οι άγιοι είναι ένα «ζωντανό ολοκαύτωμα»²⁰ των θείων ενεργειών, όπου «ό ... καρπός του Πνεύματός ἐστιν ἀγάπη, χαρά, εἰρήνη, μακροθυμία, χρηστότης, ἀγαθωσύνη, πίστις, πραότης, ἐγκράτεια» (Γαλ. 5:22-23).

Στις πλείστες εικόνες της Πεντηκοστής οι μαθητές δεν φέρουν φωτοστέφανο. Με αυτό επιδιώκεται να φανεί η πνευματική κατάσταση των ανθρώπων πριν και μετά την επιφοίτηση του Αγίου Πνεύματος. Εξάλλου σε όλες τις εικόνες του Δωδεκάορτου οι μαθητές του Χριστού ποτέ δεν έχουν φωτοστέφανα, γιατί ακόμα δεν είχαν αντιληφθεί πλήρως την αλήθεια. Οι προσωπικές εικόνες των αποστόλων έχουν φωτοστέφανο, διότι με τη σχέση και εμπειρία που απέκτησαν από τη χάρη του Θεού και την αξιοποίηση των χαρισμάτων τους ως το τέλος της ζωής τους, έφτασαν στη θέωση. Το φωτοστέφανο αποτελεί την αντανάκλαση της δόξας του Θεού, όπως σε ένα καθρέφτη.²¹

Κατά τη διάρκεια των δέκα ημερών από την Ανάληψη, οι μαθητές εκλέγουν τον Απόστολο Μαθθία (βλ. Πράξ. 1:26), ο οποίος ήταν ένας από τους εβδομήντα δύο κρυφούς μαθητές του Χριστού. Ήταν εντολή του Χριστού να συμπληρώσουν τη θέση του Ιούδα. Ο αριθμός δώδεκα έχει κεφαλαιώδη σημασία. Παραπέμπει στην παλαιοδιαθητική αναφορά των δώδεκα φυλών του Ισραήλ. Συμβολίζει την ολότητα, την τελειότητα και αρτιότητα του κόσμου. Ο Χριστός επιλέγει δώδεκα μαθητές, ώστε όλες οι φυλές, όλα τα έθνη, να περιλαμβάνονται στη διάδοση του ευαγγελίου και στο φωτισμό. Μέσα από

19. Βλ. Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η εικόνα στο φως της ορθόδοξης ερμηνείας*, 177.

20. Philip Sherrard, *Το ιερό στη ζωή και στην τέχνη*, 45.

21. Βλ. Παύλος Ευδοκίμωφ, *Η τέχνη της εικόνας. Θεολογία της ωραιότητας*, μτφρ. Κωνσταντίνος Χαραλαμπίδης, Θεσσαλονίκη: Π. Πουρναράς, 1980, 147.

τον αριθμό δώδεκα²² μεταφράζεται η πληρότητα του Σώματος του Χριστού, η Εκκλησία.

Οι δώδεκα απόστολοι στην ορθόδοξη εικόνα της Πεντηκοστής κάθονται σε ημικύκλιο, σε ομάδα των έξι αντίστοιχα. Ο αγιογράφος με τον τρόπο που τοποθετεί τους μαθητές φανερώνει την καθολικότητα, την ενότητα, την ομόνοια και τη συνοχή του Σώματος του Χριστού, της Εκκλησίας.²³ Το Άγιο Πνεύμα εισάγει στην Εκκλησία το «κατ' εικόνα» της Αγίας Τριάδας.²⁴ Κανένα μέλος της δεν είναι μονάδα ανεξάρτητη αλλά μέλος ενός συνόλου, όπου βοηθά και βοηθείται, διδάσκει και διδάσκεται, μιλά και ακούει.²⁵ Οι μαθητές δεν κάθονται σε έδρανο με ευθεία γραμμή, γιατί αυτό θα δήλωνε την απόσταση μεταξύ τους. Οι μισοί θα ήταν στην ανατολή και οι άλλοι μισοί στη δύση. Θα είχαν διαφορετικές προοπτικές, θα είχαν αντίθετη φορά. Δεν κάθονται ούτε σε καθέτως παράλληλα έδρανα, διότι ακριβώς θα ήταν δύο αντίθετα στρατόπεδα, που μάχονται μεταξύ τους για το ποιος θα υπερισχύσει. Η κυκλική δε διάταξη των αποστόλων θα έδινε την εντύπωση στο θεατή ότι η επιφοίτηση του Αγίου Πνεύματος συνέβηκε μια φορά σε συγκεκριμένο χρόνο, χώρο και πρόσωπα και δεν έχει διαχρονικότητα.

Στις δύο άκρες του ημικύκλιου κάθονται δυο αμούστακοι, νεαροί απόστολοι. Είναι ο Φίλιππος και ο Θωμάς. Ο αγιογράφος θέλει να δώσει το μήνυμα στους πιστούς ότι οι ενέργειες του Αγίου Πνεύματος συνεχίζουν να φωτίζουν τους νεοεισερχόμενους στην Εκκλησία. Το μυστήριο του Βαπτίσματος έδωσε στον πιστό την αναγέννησή του εξ ύδατος και πνεύματος, αφού συμμετείχε στην τριήμερη ταφή και ανάσταση του Χριστού μέσα στην πνευματική μήτρα της Εκκλησίας.

22. Βλ. Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η εικόνα στο φως της ορθόδοξης ερμηνείας*, 175.

23. Βλ. Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η θεολογία της εικόνας στην Ορθόδοξη Εκκλησία*, 675.

24. Βλ. Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η εικόνα στο φως της ορθόδοξης ερμηνείας*, 185.

25. Βλ. Χρυσόστομος Χρυστόπουλος, «Το είναι της Εκκλησίας», *Εφημέριος 7* (2010) 4.

Αυτή η πνευματική ανάπλαση επιτρέπει στον άνθρωπο να φέρει τη σφραγίδα εγκυρότητας. Το μυστήριο του Χρίσματος χαρίζει στον άνθρωπο δωρεάν τα δώρα του Αγίου Πνεύματος. Έτσι όλοι οι βαπτισμένοι χριστιανοί έχουν τη γενική ιεροσύνη. Δέχτηκαν δηλαδή το Χριστιανισμό από τους διαδόχους των αποστόλων, που είναι οι ιερείς, και αυτοί με τη σειρά τους οφείλουν να ιεροποιούν το κάθε δημιούργημα του Θεού.

Η Εκκλησία, όπως περιγράφεται και στο σύμβολο της πίστεως, είναι μία, ενιαία, γιατί ο ιδρυτής της είναι ο ένας Τριαδικός Θεός της αγάπης. Είναι αγία γιατί αποτελεί εργαστήριο στο οποίο ο Πανάγιος Θεός αγιάζει, φωτίζει και μεταμορφώνει τους ανθρώπους.²⁶ Καθολική, ακέραια και ολοκληρωμένη είναι η Εκκλησία ως προς τη θεϊκή της σύσταση, αλλά και ως προς τα δόγματα και τις αλήθειες που προσβύει. Διακρίνεται επίσης για την αποστολικότητά της. Αυτός ο άρρηκτος δεσμός που συνέχει τους σημερινούς ιερείς με τους αποστόλους είναι δείγμα ορθής συνέχειας της ζωής της Εκκλησίας μέσα στους αιώνες. Ο Επίσκοπος προσφέρει στον κάθε νεοχειροτονούμενο κληρικό, κατά τη διάρκεια της χειροτονίας του, τη μαρτυρία της διαδοχής, να τη διατηρήσει και να τη μεταλαμπαδεύσει στους επόμενους.²⁷ Με τη χειροτονία οι κληρικοί φέρουν ανεξάντλητη την ειδική ιεροσύνη. Βέβαια η μαρτυρία είναι όλα όσα είδαν, άκουσαν, ψηλάφησαν οι απόστολοι, κατά την επίγεια ζωή του Χριστού, αλλά και η εμπειρία της μετοχής τους στη θεία χάρη, κατά την Πεντηκοστή. Δίκαια, λοιπόν, ο Επίσκοπος δίνει τον Αμνό κατά την ώρα της Θείας Λειτουργίας στο νεοχειροτονηθέντα κληρικό.

Στα χέρια τους οι απόστολοι κρατούν τη μαρτυρία του ευαγγελικού λόγου. Αυτοί που έχουν ανά χείρας βιβλίο, είναι αυτοί που διετήρησαν γραπτά τη ζωή και την ανάσταση του Κυρίου, ώστε και οι διάδοχοί τους να παίρνουν τη γραπτή μαρτυρία της διαβεβαίωσης της σωτηρίας του κόσμου. Ο αγιογράφος αφαιρεί δύο από τους μα-

26. Βλ. Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η θεολογία της εικόνας στην Ορθόδοξη Εκκλησία*, 638.

27. Βλ. Αγγελική Τσαγκάρη, «Η συνοδική συνείδηση της Εκκλησίας», *Γρηγόριος Παλαμάς* 796 (2003) 135.

θητές του Χριστού, για να τοποθετήσει τους Ευαγγελιστές Μάρκο και Λουκά²⁸ μαζί με τον Ιωάννη και το Ματθαίο. Οι υπόλοιποι απόστολοι έχουν στα χέρια τους κλειστό ειλητάριο. Είναι όσοι δεν συνέβαλαν γραπτώς στη διάδοση του ευαγγελίου αλλά προφορικά.²⁹ Έτσι γραπτή και προφορική παράδοση είναι ισάξια στη ζωή της Εκκλησίας. Συναμφοότερες εξυπηρετούν όλα τα πνευματικά επίπεδα των ανθρώπων. Εξάλλου, βασικός σκοπός των αποστόλων είναι να διαδοθεί το χαρμόσυνο άγγελμα της αναστάσεως και να σκιρτήσει ο κάθε άνθρωπος από προσδοκία αναστάσεως νεκρών και ζωής του μέλλοντος αιώνας. Βασικό σύμβολο που διακρίνεται στην ενδυμασία των μαθητών είναι τα κίτρινα περιβραχιόνια στο μιάτιό τους, που δηλώνουν τη σωτηριολογική αποστολή τους στον κόσμο. Με το ίδιο διακριτικό σύμβολο της αποστολής περιγράφονται και οι προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης.³⁰ Κύριος σκοπός τους ήταν να διαδώσουν και να αναθερμάνουν στους ανθρώπους την προσδοκία της ελεύσεως του Μεσσία στον κόσμο. Κύριος της αποστολής για τη σωτηρία του ανθρωπίνου γένους είναι ο Ιησούς Χριστός, γι' αυτό και φέρει στο κόκκινο μιάτιό του το κίτρινο και πολλές φορές χρυσοκόνδυλο περιβραχιόνιο.

Στη μέση των αποστόλων βρίσκεται κενό διάστημα. Είναι η θέση του διδασκάλου Χριστού. Είναι αναντικατάστατος και οι μαθητές αφήνουν χώρο στον ίδιο, γιατί από αυτόν καθοδηγούνται νοητά.³¹ Η εικόνα της Πεντηκοστής φανερώνει ακριβώς το είναι της Εκκλησίας, το μέγα μυστήριο της λειτουργικής συνοχής της Εκκλησίας.³² Ο Χριστός είναι η κεφαλή της Εκκλησίας: «οὐ γάρ εἰσι δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τὸ ἕμὸν ὄνομα, ἐκεῖ εἰμι ἐν μέσῳ αὐτῶν» (Ματθ. 18:20).

28. Βλ. Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η εικόνα στο φως της ορθόδοξης ερμηνείας*, 178.

29. Βλ. Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η εικόνα στο φως της ορθόδοξης ερμηνείας*, 179.

30. Βλ. Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η εικόνα στο φως της ορθόδοξης ερμηνείας*, 180.

31. Βλ. Παύλος Ευδοκίμωφ, *Η τέχνη της Εικόνας. Θεολογία της ωραιότητας*, 253.

32. Βλ. Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η εικόνα στο φως της ορθόδοξης ερμηνείας*, 180-181.

Οι άνθρωποι είναι το σώμα του Χριστού. Μέσα στην Εκκλησία οι άνθρωποι κοινωνούν της τριαδικής αγαπητικής κοινωνίας του Θεού, μεταμορφώνεται η ύπαρξή τους, αλλάζει όλος ο κόσμος. Η Εκκλησία είναι ένα εργαστήριο, το οποίο αναδεικνύει άγιες μορφές. Δίκαια λοιπόν στην Εκκλησία υπάρχουν αναρτημένες οι εικόνες των αγίων, γιατί αυτοί μιμήθηκαν την εικόνα του εν Τριάδι Θεού, του Θεανθρώπου Χριστού. Με τη ζωή του ο Χριστός έδειξε στους ανθρώπους ότι η θέωση είναι ένα γεγονός το οποίο μπορεί ο καθένας να αποκτήσει, φτάνει να το θέλει.

Στην Εκκλησία, σε κάθε Θεία Λειτουργία γεννιέται ο Χριστός. Έτσι παρομοιάζεται η Εκκλησία με το σώμα της Θεοτόκου, η οποία γέννησε τον Υιό και Λόγο του Θεού. Η εικόνα της Πεντηκοστής ως η κατ' εξοχήν εικόνα της Εκκλησίας παίρνει τα δώρα του Αγίου Πνεύματος προσωπικά. Η Παναγία απουσιάζει από την εικόνα, όχι από το γεγονός, γιατί δεν έχει λόγο να διπλασιάσει τη μορφή της Εκκλησίας που παρουσιάζεται με το σώμα των αποστόλων.³³ Εξάλλου η Παναγία είχε ήδη πάρει προσωπικά τα δώρα του Αγίου Πνεύματος κατά το γεγονός του Ευαγγελισμού.

Στις δύο αντίστοιχες πρώτες θέσεις, μεταξύ της θέσης του Χριστού, διακρίνονται οι Απόστολοι Πέτρος και Παύλος. Η Εκκλησία τους χαρακτηρίζει πρωτοκορυφαίους, «τὸν μὲν, ὡς τῶν Ἀποστόλων προεξάρχοντα, τὸν δέ, ὡς ὑπὲρ τοὺς ἄλλους κοπιάσαντα».³⁴ Ο Πέτρος αντιπροσωπεύει τον ιουδαϊκό λαό, ενώ ο Παύλος αντιπροσωπεύει τους λαούς όλων των εθνών.³⁵ Ο Απόστολος Παύλος δεν έλαβε μέρος στο ιστορικό γεγονός της Πεντηκοστής. Σύμφωνα με τη διήγηση του Λουκά στις *Πράξεις των Αποστόλων*, ο Σαούλ ήταν διώκτης των Χριστιανών και φανατικός της εβραϊκής θρησκείας. Έλαβε μέρος στο λιθοβολισμό του Πρωτομάρτυρα Στέφανου και υπήρξε αρχηγός της αποστολής για τη δίωξη των Χριστιανών όχι μόνο στα Ιεροσό-

33. Βλ. Παύλος Ευδοκίμωφ, *Η τέχνη της Εικόνας. Θεολογία της ωραιότητας*, 252.

34. *Μηναίο Ιουνίου*, Κεκραγάριο του Εσπερινού των Πρωτοκορυφαίων Αποστόλων, Αθήνα: Φως, 1987, 194.

35. Βλ. Ιωάννης-Χαρίλαος Βράνος, *Θεωρία αγιογραφίας*, Θεσσαλονίκη: Π. Πουναράς, 1992, 99.

λυμα αλλά και στη Δαμασκό (βλ. *Πράξ.* 22:4-16). Βέβαια στην πορεία του συμβαίνει η δική του προσωπική Πεντηκοστή. Η μεταστροφή του σε απόστολο του Χριστού γίνεται καθοριστική για όλα τα έθνη. Το Άγιο Πνεύμα δεν φώτισε μόνο μια φορά σε ένα συγκεκριμένο χώρο κάποια πρόσωπα. Αντίθετα το Άγιο Πνεύμα συνεχίζει την καθαρτική, φωτιστική και θεοποιητική δραστηριότητά του σε ανθρώπους όλων των εποχών και περιοχών. Ανά πάσα στιγμή ο καθένας, αν θέλει, μπορεί να φωτιστεί από τη χάρη του Αγίου Πνεύματος, και έτσι να έχει κι αυτός νοητά μια θέση στην ομάδα των μαθητών - αποστόλων του Χριστού, των αγίων της Εκκλησίας.³⁶

Η παραχώρηση της ψηλότερης θέσης στον Απόστολο Παύλο και τον Απόστολο Πέτρο είναι το πιο ελπιδοφόρο και αισιόδοξο μήνυμα που δίνει η Εκκλησία. Ότι κι αν είναι ο άνθρωπος στη ζωή του, όσα πάθη και αδυναμίες και αν έχει, όσες αμαρτίες κι αν τον συνθλίβουν, μπορεί η αποφασιστική μετάνοιά του να καθορίσει τη ζωή του. Η μεταστροφή και η πνευματική αλλοίωση του Παύλου φανερώνει και στον κάθε Σαούλ που θεωρεί την εικόνα, ότι η συντριβή του εγωισμού και του παράλογου φανατισμού, μπορεί ακόμα και την εσχάτη στιγμή της ζωής να αλλάξει τον προορισμό, την υπαρξιακή στοχοθεσία, να αποκτήσει τη σωτηρία.

Η αγιογραφία είναι η τέχνη που δεν εγκλωβίζεται στο διαιρετικό χωρόχρονο.³⁷ Στην εικόνα της Πεντηκοστής οι απόστολοι κάθονται απελευθερωμένοι από κάθε χωροχρονικό περιορισμό.³⁸ Έχουν ανοικτούς ορίζοντες, αφού ο Κύριός τους τούς δωρίζει το Πνεύμα της ελευθερίας και της αγάπης. Όλη η κτιστή πραγματικότητα ανοίγεται στο θεϊκό κάλεσμα. «Δεῖ γὰρ τὸ φθαρτὸν τοῦτο ἐνδύσασθαι ἀφθαρσίαν καὶ τὸ θνητὸν τοῦτο ἐνδύσασθαι ἀθανασίαν» (*Α΄ Κορ.* 15:53). Τα κτήρια υποτάσσονται στην πνευματική προοπτική. Ο αγιογράφος επιτυγχάνει με το πινέλο του να αποδώσει την εσχατολογική προοπτική της απαλλαγής του ανθρώπου από το διαιρετικό χωρόχρονο.

36. Βλ. Σταμάτης Σκλήρης, *Εν εσόπτρω*, Αθήνα: Γρηγόρης, 1992, 95.

37. Βλ. Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η εικόνα στο φως της ορθόδοξης ερμηνείας*, 168.

38. Βλ. Ιωάννης-Χαρίλαος Βράνος, *Θεωρία αγιογραφίας*, 88.

Με τον τρόπο που κάθονται οι μαθητές στο ημικύκλιο αποδεικνύεται η διαφορετική προσωπικότητά τους. Οι κινήσεις των προσώπων, των χεριών, των ποδιών, ακόμα και ο τρόπος που φορεί ο καθένας το ιμάτιο και το χιτώνα του φανερώνουν τη μοναδικότητα του καθενός. Το γεγονός της ενότητας δεν καταστρέφει τη διαφορετικότητα. Η διαφορά των χαρισμάτων τους και η εκδήλωσή τους σε διαφορετικούς τομείς δεν υποβιβάζει τη ζωή της Εκκλησίας. Αντίθετα η ποικιλία των διαφορών και η εκδήλωσή τους για το κοινό καλό προάγει την ενότητα. Η απουσία της μονοτονίας, ο πλούτος μέσα στην ενότητα και η ενότητα μέσα στην ετερότητα ερμηνεύουν το νόημα του γεγονότος.³⁹ Έτσι και οι σημερινοί διάδοχοι των αποστόλων διαθέτουν ο καθένας τη δική του προσωπικότητα. Ένας μπορεί να είναι άριστος στη μουσική, άλλος στο κήρυγμα, άλλος στο φιλανθρωπικό έργο, άλλος στην ποιμαντική-κατηχητική διδασκαλία, άλλος στη συγγραφή ή στην αγιογραφική τέχνη, άλλος στην προσέγγιση των πιστών. Όλοι με τον τρόπο τους και τα χαρίσματά τους δίνουν πολύπλευρες προεκτάσεις στις ανάγκες των πιστών. Κανένας δεν παράγει έργο για δική του, ατομική προβολή. Έτσι έρχεται η ενότητα. Όλοι εργάζονται και εμπνέονται από την αγάπη για τη σωτηρία των ανθρώπων.

Οι κινήσεις των αποστόλων είναι οι χειροπιαστές φανερώσεις του προσωπικού πνευματικού τους αγώνα. Αποδεικνύουν ταυτόχρονα τον τρόπο λειτουργίας τους μέσα στο σώμα της Εκκλησίας. Ο κάθε απόστολος αναλαμβάνει προσωπικά το μέγα έργο της κήρυξης του ευαγγελίου στην ανθρωπότητα. Μέσα στη δική τους επισκοπή ή ενορία έχουν την ευθύνη της πνευματικής καθοδήγησης του ποιμνίου τους. Το ημικύκλιο δίνει την ευχέρεια στον κάθε απόστολο να βλέπει τους συναποστόλους του. Να κρίνει την ορθότητα των πράξεών τους και να κρίνεται και αυτός για τη δική του γνησιότητα. Αυτό το γεγονός βοηθά τους αποστόλους να μην εμπλέκονται σε ατομικά, συμφεροντολογικά ζητήματα, αλλά να εργάζονται και να προάγουν το καλό της Εκκλησίας, όπως το φανέρωσε σε αυτούς ο Χριστός. Η αγάπη, η κατανόηση, η συνεργασία, η ειρηνική συνύπαρξη, η αυτοθυσία

39. Βλ. Λεωνίδας Ουσπένσκυ, *Η εικόνα στο φως της ορθόδοξης ερμηνείας*, 185.

για τη σωτηρία των ανθρώπων είναι προϋποθέσεις που πρέπει να διακατέχουν τους ιερείς αλλά και τα λαϊκά μέλη της Εκκλησίας.

Δίκαια και οι εικονογραφήσεις των Οικουμενικών Συνόδων έχουν ακριβώς τα ίδια χαρακτηριστικά με την εικόνα της Πεντηκοστής.⁴⁰ Το Άγιο Πνεύμα καθοδηγεί τους εκάστοτε αποστόλους να διατυπώσουν τη θεία αλήθεια. Οι απόστολοι, επειδή δεν εργάζονται για προσωπικά τους συμφέροντα, επιτυγχάνουν με τη χάρη του Θεού να διατυπώνουν διαχρονικές αλήθειες. Όλοι οι πατέρες της Εκκλησίας κατά τη διάρκεια των Συνόδων αποφάσιζαν με ομοφωνία, έκριναν και κρίνονταν για την αυθεντικότητά τους και ξεχώριζαν την αίρεση, τα προσωπικά συμφέροντα και μικροπρέπειες, από τη Μία Καθολική Εκκλησία. Αυτή η παράδοση συνεχίζεται μέχρι τις μέρες μας, φανερόνεται δε έμπρακτα κυρίως κατά τη σύγκληση των τοπικών ή Πανορθόδοξων Συνόδων.

Στο κάτω μέρος της εικόνας, μέσα σε σκοτεινό σπήλαιο, περιγράφεται ο κόσμος. Προσωποποιείται σαν ένας ηλικιωμένος άντρας με άσπρα γένια. Είναι για να φανερώσει την ηλικία της ανθρωπότητας επάνω στη γη. Φορεί κόκκινο ένδυμα, για να δηλώσει τις αιματηρές θυσίες,⁴¹ και κορόνα στο κεφάλι. Στη θέση του ηλικιωμένου βασιλιά είναι ο κάθε άνθρωπος, ο οποίος είναι για την Εκκλησία βασιλιάς του εαυτού του και της κτίσης.⁴² Όπως ο βασιλιάς αποφασίζει για το βασίλειό του και αναλαμβάνει ταυτόχρονα και την ευθύνη των πράξεών του, έτσι και ο καθένας έχει τη δική του⁴³ προσωπική ευθύνη της σωτηρίας του: κατά πόσο θέλει να μείνει στο σκοτάδι ή να μετακινηθεί στο φως. Ο Χριστός ήρθε στη γη για να απελευθερώσει τους ανθρώπους από τα σκοτάδια της αγνωσίας και του θανάτου. Με το φωτισμό του Αγίου Πνεύματος αποκαλύπτεται η όντως αλήθεια στον κόσμο. Υπάρχουν όμως και σήμερα άνθρωποι

40. Βλ. Παύλος Ευδοκίμωφ, *Η τέχνη της εικόνας. Θεολογία της ωραιότητας*, 253.

41. Βλ. Χρήστος Γκότσης, *Ο μυστικός κόσμος των Βυζαντινών Εικόνων*, 110.

42. Βλ. Λεωνίδα Ουσπένσκυ, *Η εικόνα στο φως της ορθόδοξης ερμηνείας*, 190.

43. Βλ. Λεωνίδα Ουσπένσκυ, *Η θεολογία της εικόνας στην Ορθόδοξη Εκκλησία*, 637.

που βρίσκονται σωματικά μεν στη μετά Χριστο εποχή, πνευματικά δε στην προ Χριστού. Ταλαιπωρούνται ψάχνοντας παρηγοριά και νόημα σε φθαρτά και πρόσκαιρα υλικά αγαθά. Ψάχνουν το νόημα της ζωής σε κόσμους σκοτεινούς και απαισιόδοξους, χωρίς υπαρκτικές προοπτικές.⁴⁴ Κάποιες φορές ο αγιογράφος δίνει έμφαση στην οικουμενική προοπτική της Εκκλησίας τοποθετώντας μέσα στο σκοτεινό πλαίσιο διαφορετικές φυλές. Έτσι τονίζει ότι όλοι οι άνθρωποι βρίσκονται στην ίδια σκοτεινή πνευματική κατάσταση. Όλοι, όμως, μπορούν και έχουν το δικαίωμα να ζητήσουν το φωτισμό του Αγίου Πνεύματος και να οδηγηθούν στην εν Χριστώ μεταμόρφωσή τους. Ο κόσμος κρατεί σεντόνι στα χέρια του και μέσα έχει δώδεκα τυλιγμένα ειλητάρια. Είναι ο προφορικός λόγος των αποστόλων⁴⁵-κληρικών ο οποίος είναι αρκετός, ώστε να φωτίσει τα πρώτα πνευματικά στάδια του ανθρώπου. Σύμφωνα με τον Φίλιππο Σιέραρντ, «αν κινηθεί προς το πρωτότυπό του, ενισχύοντας τις δυνατότητες που του έχει εναποθέσει αυτό το πρωτότυπο, θα γίνει λιγώτερο σκιώδες πράγμα, και θα ποτιστεί επιπλέον από αυτές τις ιδιότητες –ομορφιά, αρμονία, ειρήνη, ύπαρξη– που υπάρχουν σε μια πλήρως και ανεπτυγμένη και ενεργητική κατάσταση μόνο στην ίδια την ανώτερη πραγματικότητα».⁴⁶

Μέσα στη λέξη κόσμος, με την ευρύτερη σημασία, περιλαμβάνεται και κάθε δημιουργήμα, πέρα από τον άνθρωπο. Έμβιοι και άβιοι οργανισμοί της κτίσης. Όλοι αυτοί, με την πτώση του ανθρώπου, συστενάζουν και συνωδίνουν. Όταν ο άνθρωπος μεταμορφώνεται πνευματικά, ανεβάζει αμέσως και την κτίση στην προπρωτική της κατάσταση. Τότε όλοι και όλα συγχαίρονται και συγχορεύουν μέσα στο φως της βασιλείας του Θεού. Η Εκκλησία καταργεί κάθε χωρισμό και νοστιμίζει με το λόγο της την παγκόσμια επικοινωνία των ανθρώπων.⁴⁷

44. Βλ. Χρήστος Γκότσης, *Ο μυστικός κόσμος των Βυζαντινών Εικόνων*, 110.

45. Βλ. Παύλος Ευδοκίμωφ, *Η τέχνη της εικόνας. Θεολογία της ωραιότητας*, 253.

46. Philip Sherrard, *Το ιερό στη ζωή και στην τέχνη*, 82.

47. Βλ. Παύλος Ευδοκίμωφ, *Η τέχνη της εικόνας. Θεολογία της ωραιότητας*, 46-47.

Βλέποντας συνολικά την εικόνα μπορούμε να τη διαχωρίσουμε σε τρία επίπεδα. Τον άκτιστο κόσμο στο ανώτερο επίπεδο, τον παραδεισιακό κόσμο, ο οποίος αναμορφώθηκε με την ενσάρκωση του Χριστού και την επίγεια, πτωτική κατάσταση, η οποία μπορεί να αναδημιουργηθεί μέσα στη χάρη του Αγίου Πνεύματος.⁴⁸ Μέσα στη τριπλή κλίμακα σχηματίζεται νοητά ένας σταυρός. Η κάθετη γραμμή ενώνει τον Θεό με τον κόσμο.⁴⁹ Οι απόστολοι κάθονται έτσι ώστε να σχηματίζουν ένα πέταλο στραμμένο προς τα κάτω. Η κορυφή του πετάλου είναι ανοικτή, ώστε η Εκκλησία να παραμένει διαρκώς ανοικτή στις θείες ενέργειες.⁵⁰ Θεός και κόσμος είναι σε πλήρη συνεργασία, ώστε να επιτελεσθεί το έργο της θείας οικονομίας.⁵¹ Αν το πέταλο κλείσει, εκεί που είναι η κενή θέση του Χριστού, τότε αυτόματα η Εκκλησία μεταβάλλεται σε ένα ανθρώπινο κατασκεύασμα, στο οποίο δεν επιτρέπεται καθόλου η παρουσία του Θεού στη ζωή των ανθρώπων. Αν πάλι το πέταλο κλείσει από την κάτω πλευρά, αν δηλαδή η Εκκλησία συγκροτηθεί αφήνοντας έξω τον κόσμο, τότε θα είναι απλώς μία εσωστρεφής Εκκλησία. Μία Εκκλησία που δεν ανοίγει σε κανένα και δεν αγωνίζεται για κανένα. Και οι δύο περιπτώσεις οδηγούν την Εκκλησία σε έκπτωση από την αποστολή της, οπότε δεν έχει καμιά σχέση με το γεγονός της Πεντηκοστής.

Στην κάθετη γραμμή,⁵² που ενώνει τον Θεό με τον κόσμο, διαγράφονται έξι νοητές οριζόντιες κλιμακωτές γραμμές, όσα και τα πρόσωπα που αλληλοκοιτάζονται. Η γραμμή που δημιουργείται μεταξύ των νεαρών προσώπων είναι μεγαλύτερη σε σύγκριση με τη

48. Βλ. Philip Sherrard, *Το ιερό στη ζωή και στην τέχνη*, 108.

49. Βλ. Λεωνίδα Ουσπένσκυ, *Η εικόνα στο φως της ορθόδοξης ερμηνείας*, 188.

50. Βλ. Λεωνίδα Ουσπένσκυ, *Η εικόνα στο φως της ορθόδοξης ερμηνείας*, 187.

51. Στην αρχιερατική προσευχή φανερώνεται αυτή η συνεργασία: «Ἴνα πάντες ἔν ὧσι, καθὼς σύ, πάτερ, ἐν ἐμοὶ κάγω ἐν σοί, ἵνα καὶ αὐτοὶ ἐν ἡμῖν ἐν ὧσιν, ἵνα ὁ κόσμος πιστεύσῃ ὅτι σύ με ἀπέστειλας». *Ιω.* 17:21.

52. «Ἡ ἀγάπη του Θεοῦ εἶναι ὁ μυστικός ἀξονας γύρω ἀπὸ τον ὁποῖο ζοῦν, ὑπάρχουν καὶ συγκρατοῦνται τα πάντα». Σταύρος Σ. Φωτίου, «Ἡ ἀγάπη ἐκβάλλει το φόβο», Σταύρος Σ. Φωτίου (Επιμ.), *Ορθοδοξία καὶ Ορθοπραξία*, Αθήνα: Αρμός, 2012, 204.

γραμμή που δημιουργείται με τους αμέσως επόμενους. Αυτός ο κλιμακωτός σταυρόσχημος σχεδιασμός εξυπηρετεί την πνευματική πρόοδο του ανθρώπου. Ενώ στην αρχή ο άνθρωπος, ως νεοφώτιστος, είναι απομακρυσμένος από τους συνανθρώπους του, όταν αρχίσει να ανεβαίνει πνευματικά, πλησιάζει και σχετίζεται αυθεντικά όλο και περισσότερο με κάθε συνάνθρωπό του. Ταυτόχρονα, όσο προοδεύει, φεύγει από τα χθαμαλά, επίγεια και φθαρτά και ανεβαίνει σε νέες υπαρξιακές και αγαπητικές σχέσεις με τον Θεό, ενδύεται τη θεία δόξα.⁵³

Στην εικόνα της Πεντηκοστής, πραγματοποιείται η λειτουργία για τη σωτηρία του κόσμου. Ο Θεός δωρίζει τη χάρη του στους αποστόλους, ώστε και αυτοί με τη σειρά τους να αντιδώρουν τη θεία χάρη στον κόσμο, να διώξουν το σκοτάδι που καλύπτει τον κόσμο,⁵⁴ ώστε να επέλθει ο φωτισμός και η θέωσή του. Μέσα σε αυτή την προοπτική λειτουργεί σωτηριολογικά η Εκκλησία, κυρίως μέσα από το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Δίκαια, λοιπόν, η εικόνα της Πεντηκοστής ομοιάζει με την εικόνα του Μυστικού Δείπνου. Αποστολή της Εκκλησίας είναι η ψυχοσωματική σωτηρία του ανθρώπου. Η Εκκλησία νοιάζεται, κρίνει και κρίνεται για τη στάση που τηρεί για τις σωματικές αλλά και για τις πνευματικές ανάγκες των ανθρώπων. Στη Θεία Λειτουργία η κτίση αγιάζεται, μεταβάλλεται σε σώμα και αίμα Χριστού, ώστε κοινωνώντας οι άνθρωποι να υποδεχθούν μέσα τους τον ίδιο τον Θεό.⁵⁵ Σε κάθε Θεία Ευχαριστία ο ιερέας παρακαλεί τον Πατέρα να στείλει το Άγιο Πνεύμα να μεταβάλει το φωμί και το κρασί σε σώμα και αίμα Χριστού. Οι άνθρωποι κοινωνώντας τον Χριστό αγιάζονται και εξασφαλίζουν την αιώνια και αληθινή ζωή.

53. Βλ. Philip Sherrard, *Το ιερό στη ζωή και στην τέχνη*, 128.

54. Βλ. Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας Αναστάσιος, *Παγκοσμιότητα και Ορθοδοξία*, Αθήνα: Ακρίτας, 2005, 59.

55. Βλ. Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας Αναστάσιος, *Παγκοσμιότητα και Ορθοδοξία*, 47.